

АЛЮЗІЇ ЯК ІНТЕРТЕКСТЕМИ У КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ

У статті розглядаються алюзії як вияви інтертекстуальності у текстах літописів Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка. Алюзії схарактеризовані за джерелом запозичення, за формальною ознакою та структурою.

Ключові слова: літопис, інтертекстуальність, інтертекстема, алюзія.

Шпак Ю.А. Алюзии как интертекстеми в казацких летописях. В статье рассматриваются аллюзии как проявления интертекстуальности в казацких летописях, авторы которых являются Самовидец, Г. Грабянка и С. Величко. Дается характеристика аллюзий по источнику заимствования, по формальному признаку и структуре.

Ключевые слова: летопись, интертекстуальность, интертекстема, аллюзия.

Shpak Yu.O. Allusions as intertextemes in the Cossack annals. This article deals with allusions as displays of intertextuality in the texts of Samovydet's, G. Grabianka and S. Velychko's annals. The allusions are described in the terms of their sources, formal characteristics and structure.

Keywords: litopys, intertextuality, intertexteme, allusion.

Проблема інтертекстуальності з часу введення в науковий обіг терміну «інтертекст» не перестає привертати увагу мовознавців. У численних визначеннях вчені розглядають інтертекстуальність як наявність одного (або декількох) передтекстів в іншому тексті та зв'язок, що виникає між текстом і його передтекстом (-ами). Інтертекстуальність є такою категорією, яка властива як сучасним текстам, так і текстам попередніх художньо-естетичних форматів.

Завдяки інтертекстуальності у художньому тексті відбувається передача інформації від попередніх шарів культури до наступних або між одночасно існуючими різними видами мистецтва та формами культуротворчої діяльності. Поєднання різних текстових фігур, інтродукція текстів інших культурних практик була зумовлена й естетикою художнього тексту періоду бароко. Виразними зразками українського літературного бароко є літописи Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка. Їх твори називають у літературознавчому обігу *козацькими літописами*.

Козацькі літописи є художніми текстами, у яких спостерігаються різні види інтертекстуальності. Інтертекстуальні зв'язки реалізуються завдяки таким типам інтертекстем, як цитати, алюзії, ремінісценції, репродукції, перекази, переклади, інтертекстеми як тропи та стилістичні фігури, інтермедіальні тропи та стилістичні фігури, запозичення прийому тощо. Вивчення інтертекстуальності козацьких літописів є актуальним сьогодні, тому що сприяє встановленню аналогій із сучасними текстами.

Мета цієї розвідки – схарактеризувати інтертекстеми-алюзії в козацьких літописах за передтекстами та за формальними ознаками, що становить тільки окремий етап у дослідженні інтертекстуальності в мовній системі козацьких літописів.

У цій статті під алюзією розуміємо запозичення певних елементів передтексту, за якими відбувається їх розпізнавання у тексті-реципієнті, де й здійснюється їх предикація [3]. Як вияв інтертекстуальності це прийом художньої виразності, який змістовно збагачує текст інформацією, створюючи багаточисельні асоціації за рахунок натяку на події, факти, персонажів інших текстів [2: 24].

Матеріалом дослідження послуговували понад 800 інтертекстом із трьох козацьких літописів, з яких понад 100 ми ідентифікували як алюзії.

Відповідно до джерела запозичення або передтексту, алюзії в літописах Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка поділяються на біблійні, міфологічні, історичні, літературні та побутові. Кількість алюзій різних типів у кожному з трьох літописів неоднакова, що пояснюється як різною інтенцією авторів, так і стилістичними особливостями цих творів.

1. Біблійні алюзії. Літопис Г. Грабянки: У передмові автор, аргументуючи своє бажання написати цей твір, пише так: *...Но кто би сихъ времень въдалъ Богомъ устроенного вожда **Мойсея**, родъ Еврейскій отъ Египетской работи чудеснѣ чрезъ море Черное...* (2: III). У світовій культурі з Мойсеєм пов'язана міфологема мандрів (виходу) [5: 42–46]. Поданий приклад є атрибутованою алюзією, яка межує з ремінісценцією на події, описані у Біблії. Ця біблійна алюзія у літописі Г. Грабянки, а потім й у Літописі С. Величка, виявляється на рівні проблематики, мотиву, символіки і є однією з форм діалогічних зв'язків із світовою класикою і Біблією. Ці алюзії можна назвати одним із видів авторської рефлексії над пошуками шляхів відродження української нації.

Літопис С. Величка: *Ибо всемогущій Богъ посла имъ яко **Мойсея** того, о немъ же пишемъ, Богдана Хмельницкого...* (1: Т.1: 31). У створенні літописного образу «українського Мойсея» Величко відштовхується від притаманного літературі і культурі Відродження глибокого усвідомлення унікальності, неповторності людської особистості, але засоби втілення цієї ідеї є виразно бароковими.

У «Передмові до чителника» до «Повѣствованіи» – другої книги Літопису зустрічається такі промовисті біблійні алюзії: 1) *Через це сильно сказано: впаде, впаде красна козацька Україна тогочасна, як отой стародавній Вавилон, місто велике!;* 2) Порівняння Петрика з *Іудею* (1: Т.3: 106); 4) *Поляки купно з Іродомъ христорборцемъ* (1: Т.3: 131); 5) *Того жъ 1660 року примчалася зъ Полці по Малоросіи звістка про народження в стороні вавілонского антихриста...* (1: Т.2: 13).

2. Міфологічні алюзії. Літопис С. Величка: 1) *...еще **Марс** кровѣ человеческой хтивій первой пролитіемъ не удоволствовавшись, возбудилъ до войны, не любящий мира, сердца людскіе* (1: Т.1: 364); 2) *...князь Пожарскій върнуло пойманцовъ Козацкихъ себѣ сказку и пересторогу уничтожилъ и не повѣрилъ, а запаленній **Марсовою охотою** будучи, о премѣнѣ фортуни своя не помислилъ...* (1: Т.1: 412).

3. Історичні алюзії. Літопис С. Величка: 1) *...иуж не помислилися [яничари – Ю.Ш.] що далѣй чинити и якимъ-бы способомъ тое рицарское Низо-*

Днѣпровихъ Козаковъ, аки Малтанскихъ Кавалеровъ, гнѣздо опровергнути и самихъ всѣхъ до конца тамъ-же вибити... (1: Т.2: 362) 2) *Того-жъ генваря 4, онъ же Жабокрицкий и до Преосвященного отца Ясинского, митрополити Кіевского, зъ Бѣлостоку, взглядомъ дѣла своего епископского, индѣккогось древнего лицеміра къ православію святому нехетного, Гипокриту утискуючи (его же мню бити Шумянского Лвовского)...*(1: Т.3: 362). 3) *Мазепа — еднакъ онъ Махіевель и хитрый лисъ* (1: Т.3: 121).

Літопис Г. Грабянки: *цесарь Костянтин Великий, римські цесарі Тит та Веспасіан, Олександр Великий та Август Римський, князь лонгобардів Агилул, грецькій цесарь Маврикій, Приск (воєвода Маврикія), Фока-нелюд, Карл Великий, Аскольд та Дір, князь Олег, князь Ігор Рюрикович, Святослав Ігоревич* та інші.

Літопис Самовидця: *Езуиты, Домѣнѣканы, Бернадыны, збаражские пункты, Силвестръ Коссов, Іосифъ Тризна, Майдебурзьке право.*

4. Літературні алюзії. Літопис С. Величка: 1) *Тотъ годъ [1674 — Ю.Ш.] на лѣтерѣ добрѣ* [курсив видавців — Ю.Ш.] *течение свое отпраовати начавшій, ...; однакъ ижъ не у моци тоєи лѣтери добра добро и благополучіе людское со-стоится...* (1: Т.2: 347) — алюзія на місяцеслов. 2) Неодноразові звертання до «ласкавого чителника» можна інтерпретувати, з одного боку, як алюзії на давньоукраїнські літописи, а, з іншого, як запозичення прийому.

Літопис Самовидця: алюзією на думи та історичні пісні, яка є образним засобом, виявляється фраза літописця про знищення українських міст та сел та полонення народу татаро-турецькими ордами. Порівняйте: у Самовидця читаємо: *Безчисленное множество мѣст барзо великих татаре повыймали и шкоды незличоны починили, в Литву аж засягли. Не душечка загинула, не душечка теж в орду пошла* (3: 22) та в історичній пісні: *А велика наша Вкраїна та нігде прожити: Витоптала орда кіньми маленькії діти. Витоптала малі діти, а старих порубала, Молодую челядоньку у полон забрала* (4: 108). Тут спостерігаємо спільність не тільки тематичну, але й у будові фрази, яка закінчується на дієслово-присудок, подібно до народних дум [1].

Алюзивний зміст мають не тільки одиниці лексичного рівня, але й граматичного, а іноді навіть словотвірного. Так, Величко та Грабянка вживають форми старих часів дієслів — аориста в 3-й особі однини — *воста, написа; видѣх, начаша, совѣтоваху, рѣхъ, бѣше*; імперфекта в 3-й особі множини — *полагаху, творяху, предаяху, мняху* та ін. Вживання цих граматичних форм було зумовлене інтенцією авторів писати високим стилем. У читача вони викликають алюзію на такі давньоукраїнські та давньоруські літописі, як: «Повість врем'яних літ», Галицько-Волинський літопис, «Слово о полку Ігореве», Синопис. На нашу думку, такі алюзії є літературними у даних текстах.

5. Побутові алюзії. Літопис С. Величка: *Свѣтлое Воскресеніе Господне* (релігійне свято). Літопис Самовидця: *Успеніе Богородицы* (релігійне свято), *день Богоявленія Господня* (релігійне свято), *святий Семіонъ* (релігійне свято).

Класифікація за джерелом запозичення дає змогу визначити корпус передтектів, до яких звертався автор під час створення свого тексту свідомо або несвідомо. Але під час лексичного аналізу слід звернути увагу на те, за

допомогою яких мовних одиниць зреалізовані алюзії в козацьких літописах. Так, за формальною ознакою алюзії поділяються на номінативні, які виражаються іменем чи назвою, та вербальні, представлені у більшому відтинку тексту [4: 38–44]. Номінативні алюзії, у свою чергу, можуть бути представлені лексемами та словосполученнями.

Найпоширенішими алюзіями на передтексти у літописі С. Величка є номінативні алюзії-словосполучення (назви текстів й імена прецедентних персонажів), наприклад: *Пресвятая Дѣва Богородица* (як назва чудотворної ікони), *Гадяцькіє пакта, заядлій Марсь Полскій* (є також і *Московскій*), *пакта Переяславскіє, Руно книга; Нендзя зъ Бѣдою; яблока златого; Малтанскихъ кавалеровъ; Старій костел заходній, Мечъ, Мѣра, Лютня, Животи Святихъ, Книга рожая, Книга смерти; книга Твардовского*. Другими за кількістю вживання є номінативні алюзії, що складаються з одного слова: *Угѣя, Мечъ, Мѣра, Лютня, Катехизисъ*.

У літописі Величка знаходимо й приклади вербальних алюзій: *тылько на Украину зъ Полици оніє двѣ сестри, Нендзя и Бѣда...привендровали и загостили...* (алюзія на згадану в Літописі книгу польського автора) (1: Т.2: 7); *Гетманъ Иванъ Бруховецкій...возблагодарствууючи [за гетьманство та боярський чин – Ю.Ш.] и древніи волности Малоросійскіи безумно уничтоживши, допустиль и позволиль неразсмотрително быти воеводамъ Московскимъ по всѣхъ городахъ Малоросійскихъ...* (алюзія на так звані Московські Статті від 22 жовтня 1665 р.) (1: Т.2: 96).

У літописі Самовидця зустрічаємо такі номінативні алюзії, як: *Езуиты, Бернадыны, Успеніє Богородицы, святой Семіонъ, збаражские пункты, Силвестръ Коссов, Іосифъ Тризна* (3). За структурою вони переважно є словосполученнями. Вербальних алюзій у літописі Самовидця нами не знайдено.

У літописі Г. Грабянки поширеними є номінативні алюзії, які за структурою теж поділяються на лексеми та словосполучення. Приклади: 1) *Навуходоносор, Кир, Александр, Димитрій, Мамаи*; 2) *кесарь Костянтин Великий, Карл Великий, Аскольд та Дір, князь Олег, князь Ігор Рюрикович, Святослав Ігоревич*.

Вербальні алюзії представлені у цьому творі у невеликій кількості: а) *Но кто би сихъ времянъ вѣдалъ Богомъ устроенного вожда Мойсея, родъ Еврейскій отъ Египетской работы чудеснѣ черезъ Черное по суху проведишого, въ немъ Царя египетского со вои потопившего, аще не бы писаніє о томъ свѣдительствовало...* (2: III); б) *Княгиня [Вишневецька – Ю.Ш.] раздѣляющися за плачемъ поднесши зѣнцифъ въ небо рекла: «О каменніє! Коль далече за Вислу границу намъ замѣраеть?»* (2: 57).

Як бачимо з прикладів, алюзії мають різну структуру: лексеми, словосполучення та речення. Структура словосполучення забезпечує алюзії як інтертекстемі оптимальну можливість атрибуції та інтеграції до тексту-приймача. Для алюзій інших структурних типів ці параметри невірноважені: алюзії-лексеми легко інтегруються до тексту, однак, їхня атрибуція утруднена через недостатність контексту, у той час як алюзії-речення та алюзії-тексти забезпечують однозначну атрибуцію, певним чином руйнуючи при цьому своїм

обсягом текст-приймач. Більшість алюзій реалізується в основному об'ємі текстів літописів, що забезпечує контекст, необхідний для атрибуції таких інтертекстем. Алюзії, інтегровані в основний об'єм тексту-приймача, крім інтертекстуальних функцій (конструктивної, апелятивної та фатичної), виконують функції тропів – метафоричного порівняння, метафоричної номінації або епітета.

Отже, у випадку вживання алюзій у козацьких літописах на перше місце виходить конструктивна інтертекстуальність. Інтертекстеми-алюзії можуть бути виявами різних видів інтертекстуальності або бути у складі більших за обсягом інтертекстем.

Вивчення взаємодії усіх типів інтертекстем у текстах козацьких літописів дозволить схарактеризувати їх інтертекстуальність у цілому для того, щоб з'ясувати особливості її функціонування у барокових художніх текстах у порівнянні з сучасними.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Грицай М.С.** Давня українська проза. Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків 16–поч. 18 ст. / М.С. Грицай. – К.: «Вища школа», 1975. – 151 с. 2. **Селіванова О.О.** Сучасна лінгвістика: [термінологічна енциклопедія] / О.О. Селіванова – Полтава: Довкілля – К., 2006. – 716 с. 3. **Фатеева Н.А.** Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи / Н.А. Фатеева // Известия РАН, Сер лит. и яз. – Москва, 1998. – Т. 57. – № 5. – С. 25–38. 4. **Христенко И.С.** К истории термина «аллюзия» / И.С. Христенко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1994. – № 4. – С. 38–44. 5. **Чернова І.** Трансформація та інтерпретація старозавітніх мотивів і образів у поезії О. Олеса / І. Чернова // Біблія і культура: [зб. наук. статей] / Відп. ред. А. Няму. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 42–46.

ДЖЕРЕЛА

1. **Величко С.В.** Лѣтопись событий в Югозападной России въ XVII вѣкѣ...: в 4 т. / С.В. Величко. – К.: Изд. Временной комиссии для разбора древних актов, 1848–1864. 2. **Грабянка Г.** Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого...Року 1710 / Г. Грабянка – К.: Тип. ун-та, 1854. – XXIX, 374 с. – (Літопис Грабянки). 3. **Летопись** самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» / [Киевская временная комиссия для разбора др. актов] – К.: Тип. Милевского, 1878. – 472 с. – (Літопис Самовидця). 4. **Політичні** пісні українського народу / [з увагами М. Драгоманова] – Ч.1. – Розділ 1. – Женева, печатня «Громади», 1883. – 137 с.